

hero

CULTURELE VERANDERING IN NEDERLAND, 1965-1970

C.P. Middendorp (1)

- (1) Drs. C.P. Middendorp studeerde sociale psychologie aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1969-1971 was hij verbonden aan de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek ZWO. Hij verrichtte onderzoek naar de begrippen progressiviteit en conservatisme. Een dissertatie hieromtrent is in voorbereiding. Vanaf 1971 verbonden aan het Steinmetzarchief bij het Sociaal-Wetenschappelijk Informatie- en Documentatiecentrum van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Eerdere publikaties in "Mens en Maatschappij" en de "Journal of Marriage and the Family".

1. INLEIDING

Dat er in de zestiger jaren ("wat veranderd" is in Nederland, en speciaal in de tweede helft daarvan, lijkt algemeen te worden aanvaard. Er wordt wel gesproken van de 'radicale' jaren zestig. Het lijkt dan ook nauwelijks nodig deze periode nog eens de revue te laten passeren. Provo's, Kabouters en studenten-activisme (dit laatste is nog niet helemaal verdwenen) liggen nog vers in het geheugen. Op politiek gebied ontstonden een vrij groot aantal nieuwe partijen (Boerenpartij, D'66, DS'70, PPR) (1) en werd de positie van de confessionele partijen, in het bijzonder die van de KVP, aanzienlijk verzwakt. Men denke verder aan bewegingen zoals Man, Vrouw, Maatschappij (later ook Dolle Mina), aan veranderingsprocessen binnen de kerken en aan de discussies over 'de pil', abortus, homosexualiteit.

Hoe moet men echter deze verschijnselen, die op maatschappelijke en culturele verandering wijzen, beoordelen? Vormen zij het, soms extreme, topje van een geweldige ijsberg van veranderingen in allerlei opvattingen, die zich in brede lagen van de samenleving voltrekken? Of zijn zij slechts symptomatisch voor relatief kleine groepen die zich niet gelukkig voelen in het huidige bestel? Dit laatste lijkt onwaarschijnlijk gezien de aanhang en belangstelling die vele nieuwe groepen en bewegingen, zij het soms tijdelijk, genoten. De vraag blijft echter: in welke mate hebben zich nu 'werkelijk' veranderingen in allerlei opvattingen voorgedaan onder de Nederlandse bevolking als geheel?

In dit artikel wordt verslag gedaan van een poging deze mogelijke verandering op allerlei gebied kwantitatief vast te stellen. Het is duidelijk dat dit niet zo moeilijk is als de noodzakelijke gegevens maar voorhanden zijn. Deze gegevens zijn in principe ook vrij gemakkelijk te verkrijgen: men behoeft

slechts van tijd tot tijd aan representatieve steekproeven uit de bevolking dezelfde vragen voor te leggen; ^een simpele vorm van "replikatie" (Finifter, 1973) en een weinig spectaculaire methodiek.

De vereiste gegevens zijn echter toch vrij zeldzaam. Dit wordt ^doftermeer veroorzaakt door een bijna volkomen gebrek aan standaardisatie van vraagstelling in de sociale wetenschappen en door het feit dat de meeste sociaal-wetenschappelijke onderzoekers zich bij het opstellen van hun vragenlijsten niet voldoende laten leiden door wat hun voorgangers op het betreffende terrein al hebben verricht. (2)

Doet men dit wel, in de zin van het overnemen van vragen uit eerder onderzoek, dan komen de vereiste gegevens, als een bijproduct zou men bijna zeggen, praktisch "automatisch" beschikbaar. Dit artikel is een eerste verslag van de resultaten van een op een dergelijk wijze opgezette "longitudinale" studie voor de periode 1965-1970.

Het onderzoek werd voorts opgezet vanuit twee zeer globale veronderstellingen:

- 1) Op verschillende gebieden hebben zich in verschillende mate veranderingen in opvattingen voorgedaan.
- 2) De veranderingen die zich hebben voorgedaan zijn alle van progressive ^eaard (op het begrip progressiviteit wordt hieronder ingegaan).

2. DE DATA

In 1965, 1966 (3x) en 1968 werden enquêtes gehouden onder representatieve steekproeven uit de Nederlandse bevolking tussen 21 en 65 jaar; (zie tabel 1) (3) Deze studies zijn alle opgeslagen in het Steinmetzarchief (4). In 1970 werd een enquête gehouden m.b.t. het thema 'progressiviteit en conservatisme'. (5)

TABEL 1 Zonderlin dit verband ver op dit begrippenpaar in te kunnen

gaan, kan worden gesteld dat het mogelijk bleek tot kriteria te komen voor progressiviteit en conservatisme. Hierbij werd uitgegaan van het conservatisme als ideologie zoals het zich voor het eerst manifesteerde in West-Europa in het begin van de 19e eeuw, en van de ontwikkeling die deze ideologie gedurende de 19e eeuw doormaakte, mede naar aanleiding van ontwikkelingen in het liberalisme, de opkomst van het socialisme en de 'onderliggende' ontwikkelingen in de sociale structuur. Ook werd enige studie gemaakt van zgn. cross- culturele varianten in het conservatieve denken in Europa en Amerika. Het bleek tenslotte mogelijk tot een zgn. ideaal-typisch model van het conservatisme als ideologie te komen. (6)

Hieruit kan worden afgeleid dat als kriteria voor progressiviteit, opgevat als de tegenhanger van conservatisme, kunnen gelden de zeer algemene en abstracte waarden 'gelijkheid' en 'vrijheid'. Zeer in het kort kan hier over deze waarden slechts worden opgemerkt dat zij niet op dezelfde wijze op verschillende terreinen toegepast lijken te kunnen worden. Het onderscheid tussen sociaal-economisch en niet-sociaal-economisch lijkt hier van belang. Op het eerste terrein gaat vrijheid praktisch altijd ten koste van gelijkheid van gedragsmogelijkheden. Hier dient de waarde der gelijkheid die der vrijheid te domineren (zie ook Rawls, 1972).

Op het tweede terrein gaat vrijheid weliswaar ten koste van 'gelijkheid' in de zin van uniformiteit, maar het gaat hier om 'gelijkwaardigheid' van verschillende gedragsvormen. Gelijkwaardigheid van gedrag, voor zover dat gedrag, de mogelijkheden van anderen zich 'vrij' te gedragen niet beperkt, garandeert dan een optimale realisatie van de waarde der 'vrijheid'. Het progressieve standpunt komt in het kort dus hierop neer: gelijkheid van gedragsmogelijkheden (inkomen, kansen etc.) en optimale vrijheid van het feitelijke gedrag (voor zover dat de gelijke mogelijkheden niet vermindert). Aan de hand van deze criteria leek het mogelijk uit de beschikbare vragenlijsten vragen (7) te selecteren die een indicatie voor progressiviteit en conservatisme op een bepaald gebied vormen. Uit Tabel 1 blijkt dat deze gebieden waren: politiek, religie, huwelijk en gezin, en sexualiteit, inclusief homosexualiteit. Na secundaire analyse t.b.v. de constructie van meetinstrumenten werden 67 vragen opgenomen in de nieuwe vragenlijst die medio 1970

werd afgenomen, aan een representatieve steekproef uit de gehele bevolking. (8). Na weging bedroeg de steekproefomvang: N=1593.

3. RESULTATEN

A. POLITIEK

TABEL 2

De frequentieverdelingen van de antwoorden op de politieke vragen in de jaren 1966 en 1970 worden gepresenteerd in Tabel 2. Men kan de vragen in drie groepen indelen (9): vragen m.b.t. 'politieke vrijheid' (1-5), sociaal-economisch gelijkheid, (sociale zekerheid via sociale wetgeving) (6-10) en 2 vragen m.b.t. 'internationalisme'. Ten aanzien van politieke vrijheid treedt een matige verschuiving van gemiddeld ongeveer 10% op in de progressieve richting.

Het beeld is vrij gedifferentieerd; de verschuivingen variëren ruwweg tussen 5 en bijna 20% (10).

Met betrekking tot de sociale wetgeving is het beeld inconsistent. Behalve in het geval van het ziekenfonds vindt geen duidelijke verschuiving van opvattingen plaats. Ook de opvatting over de hoogte van de ontwikkelingshulp is weinig veranderd. Men staat in 1970 vergeleken met 1966 wat positiever t.a.v. een Europese regering: ook hier een verschuiving van ongeveer 10%.

De conclusie kan voorlopig zijn dat de veranderingen op politiek gebied niet groot zijn. Dit zou als een bevestiging kunnen worden opgevat van de 'theorie' dat er inderdaad zoiets bestaat als een 'zwijgende meerderheid', die slechts zeer langzaam of helemaal niet, de radicalisering van opinievorming van kleine groepen 'activisten' volgt. Het lijkt een plausibele theorie dat binnen 'het publiek' geringere veranderingen op politiek gebied optreden dan bij zgn. 'elites', doordat daar sprake is van een geringere politieke interesse en betrokkenheid en een geringere mate van 'ideologische gestructureerdheid' (zie bijv. Converse 1964; McClosky, 1964). Dit zou erop kunnen wijzen dat ook tegenstellingen zich vooral uitkristalliseren tussen verschillende 'elites' (activisten, politici) waarbij wellicht de ene (progressieve) groep meer op de voorgrond treedt dan de andere. De opvattingen van het publiek verschuiven dan langzaam in de richting van de opvattingen van deze groep. Hoe het ook zij

voorlopig moet worden volstaan met de constatering dat tussen 1966 en 1970 t.a.v. een aantal belangrijke politieke opvattingen minder grote verschuivingen in progressieve zin kunnen worden geconstateerd dan men wellicht zou verwachten en dat van enige 'polarisatie' nagenoeg geen sprake is. Het is niettemin aardig om te kunnen vaststellen dat enige zeer matige polarisatie in opinies optreedt t.a.v. de Bijstandswet en de WW(vragen 7 en 8). Het zijn juist deze beide sociale wetten die het meest in discussie zijn geweest en waarvan in toenemende mate nogal velen lijken te menen dat ze worden misbruikt, terwijl anderen vinden dat ze nog volstrekt onvoldoende zijn.

B. RELIGIE

TABEL 3

Tabel 3 laat zien dat op het gebied van de religie wat meer veranderd is dan op het gebied van de politiek. Hierbij moet men nog bedenken dat (a) de vragen alleen zijn gesteld aan personen die zich als lid van een kerkgenootschap beschouwen en (b) dat in de periode 1966-1970 het percentage dat dit doet afgenomen is van 73,5 tot 62%. Bij een panel-onderzoek, waarbij men in 1970 ook die personen wederom had ondervraagd die zich toen niet meer als lid van een kerkgenootschap beschouwden, zouden de verschuivingen, naar men mag aannemen, groter zijn geweest.

De vragen kunnen wederom in groepen worden ingedeeld; orthodoxie (1-8), conformisme (9-10), tolerantie (11-13) en confessiona-
lisme of de houding t.a.v. 'verzuiling' (14-19).

Opvatting m.b.t. orthodoxie zijn gemiddeld in heterodoxe richting verschoven met ruim 10%; geloof in het bestaan van Adam en Eva is met ruim 20% verminderd. Een ogenschijnlijk inconsistent patroon vertonen de verschuivingen op de beide 'conformisme' vragen. De eerste verschuiving (vraag 9) duidt op een toename van het aantal personen dat de regels van de kerk niet streng genoeg vindt, terwijl de verschuiving in het antwoordpatroon op vraag 10 duidt op toenemend non-conformisme. Het gehele patroon kan echter gemakkelijk verklaard worden door het feit dat de kerkelijke regels zich waarschijnlijk wat

hebben versoepeld, hetgeen ook zal inhouden dat de kerken zich niet meer zo sterk op het standpunt stellen dat men zich aan alle regels dient te houden. Ongeveer twee-derde van de leden van kerkgenootschappen is deze mening (ook?) toegedaan en vindt de regels zoals ze zijn goed, maar een kleine minderheid vindt ze niet streng genoeg (meer?). Wellicht hebben we hier te maken met een vrij kleine groep 'orthodoxen' die zich meer manifesteren naarmate meer (naar men mag aannemen) oorspronkelijk heterodoxen de kerken geheel hebben verlaten. Het recente ontstaan van de Evangelische Omroep en de aanhang die sommige nieuw-benoemde, conservatieve Rooms-Katholieke bisschoppen genieten maakt deze veronderstelling niet te gewaagd. Een uitsplitsing naar kerkgenootschap zou hier natuurlijk interessant zijn. Een zelfde soort inconsistentie lijkt zich voor te doen bij de vragen naar tolerantie: er is een duidelijke tendens dat het in toenemende mate geaccepteerd wordt dat zoon of dochter een ander of geen geloof gaat aanhangen, maar de verwachte neiging om dan ook kerkgang als minder essentieel te gaan zien blijft uit. Voor deze inconsistentie dringt zich geen gemakkelijke ad-hoc redenering op.

Met betrekking tot de groep vragen t.a.v. 'confessionele' opvattingen kunnen de grootste veranderingen in progressieve zin worden geconstateerd. De gemiddelde verschuiving bedraagt ongeveer 15%. Het minst is de opvatting toegenomen dat politiek en religie gescheiden dienen te worden.

In 1978 vond echter nog slechts % een politieke partij op godsdienstige basis noodzakelijk. Data over 1966 zijn helaas niet beschikbaar, maar de afbrokkeling van de confessionele partijen wijst er wel op dat ook hier aanzienlijke veranderingen hebben plaatsgevonden. Het is duidelijk dat in 1970 % een wat men zou kunnen noemen 'godsdienstige inspiratie' in de politiek niet onwenselijk vindt, maar een politieke partij op godsdienstige basis niet noodzakelijk.

Het meest wint de opvatting veld dat het niet nodig is omroepverenigingen en jeugdverenigingen op godsdienstige leest te schoeien. Ook de trend t.a.v. vakbonden en lagere scholen is aanzienlijk. In het algemeen is er onder gelovigen ook een verminderde belangstelling voor geloofszaken waar te nemen (11).

C. HUWELIJK, GEZIN EN SEXUALITEIT

TABEL 4

Op dit gebied zijn gegevens over meer dan twee jaar beschikbaar, zoals blijkt uit Tabel 4. Het is hier dus, zij het in beperkte mate, mogelijk veranderingspatronen gedurende de periode 1965-1970 te volgen. De vragen kunnen weer in groepen worden onderverdeeld: 'autoritaire' ouders-kind relatie (1-3), algemeen conservatisme of conventionalisme (4-9), tolerantie (10-12), premaritale sexuele 'permissiveness', (13-18) en extra-maritale sexuele permissiveness (19-20).

Het is zonder meer duidelijk dat zich op al deze terreinen zeer aanzienlijke veranderingen in opvattingen hebben voltrokken.

Het 'autoritarisme' van ouders tegenover(hun)kinderen is in 1970 ruim 25% minder geworden. De opvattingen m.b.t. ~~bijvoorbeeld~~ het kinderloze huwelijk, de werkende gehuwde vrouw, echtscheiding, pornografie en abortus zijn met gemiddeld 25 à 30% verschoven in de progressieve richting. Er kan ook een vrij grote variantie in de verschuivingen worden geconstateerd: opvattingen m.b.t. het kinderloze huwelijk en de werkende vrouw bijv. zijn met bijv. 40% verschoven in de progressieve richting. De opvattingen m.b.t. geboortebeperking met slechts 10%. In een periode van 5 jaar heeft een kwart tot twee-vijfde van de bevolking vele opinies op dit terrein in progressieve zin gewijzigd. Over een periode van 2 jaar (1968-1970) komen eveneens verschuivingen van bijna 20% voor (t.a.v. pornografie en abortus). Zelfs in een periode van één jaar kan een verschuiving van bijna 20% optreden, zoals t.a.v. het kinderloze huwelijk.

De opvattingen samengebracht onder het hoofd 'tolerantie' lijken echter veel minder veranderd. Ik kom hier straks nog op terug. De opvattingen omtrent voorechtelijk geslachtsverkeer zijn aan-

.zienlijk meer permissive geworden, zoals uit vragen 13-14 blijkt: 35 à 40% is meer permissive. Ook in de kortere periode 1968-1970 komen nog verschuivingen voor in de meer permissive richting van 10 en 30% (vragen 17 en 18). Hier doet zich echter een eigenaardig verschijnsel voor dat nadere verklaring verdient.

Tussen 1968 en 1970 zou de houding t.a.v. 'intiem vrijen' voor het huwelijk minder permissive zijn geworden! (vragen 15 en 16).

Voor een deel zou dit afwijkende antwoordpatroon verklaard kunnen worden door het feit dat in het 1970-onderzoek slechts werd gevraagd naar de opvattingen omtrent het sexuele gedrag van meisjes; in 1968 werd voor jongens en mannen gevraagd naar de opvattingen over het gedrag van jongens; voor meisjes en vrouwen naar de opvattingen over het gedrag van meisjes!

Deze verklaring in termen van de klassieke 'double standard' met betrekking tot de toelaatbaarheid van sexueel gedrag voor het huwelijk lijkt echter onvoldoende, gezien het ontbreken van een dergelijk effect t.a.v. volledige geslachtsgemeenschap (vragen 17 en 18) (zie Reiss, 1967, waaruit de vragen 15-18 zijn overgenomen).

De andere context waarin de vragen zijn gesteld, in combinatie met een (hypothetische) verandering in de betekenis van het woord 'vrijen' en zeker 'intiem vrijen' kunnen dit verschijnsel misschien beter verklaren.

In 1968 werd de respondenten een lijst voorgelegd met vragen over de toelaatbaarheid van drie sexuele gedragingen (kussen, intiem vrijen en volledige geslachtsgemeenschap) bij variërende gevoelens voor elkaar (van trouwplannen tot onverschillig). Uit de context is duidelijk dat 'intiem vrijen' iets anders is dan 'volledige geslachtsgemeenschap', zeker indien men bedenkt dat een eerdere vraag handelde over de toelaatbaarheid van 'vrijen in het openbaar'. In 1970 werd ook een lijst voorgelegd, maar deze begon met 'intiem vrijen' (gebleken was dat praktisch iedereen kussen voor het huwelijk altijd toelaatbaar vindt) terwijl vragen m.b.t. geslachtsgemeenschap niet direct volgden; twee andere vragen waren ingelast. Het lijkt nu plausibel dat de respondenten in 1970, in tegenstelling tot die in 1968, geen duidelijk onderscheid hebben gemaakt tussen 'intiem vrijen' en volledige geslachtsgemeenschap.

De 'context' factor en de mogelijke veranderende betekenis van woorden vormen evenzovele beperkingen van het trendonderzoek. Perfecte replicatie van onderzoek is in de praktijk zeer moeilijk uit te voeren. Men zou moeten werken met 'gematchedte' groepen van interviewers en ook de vragen in dezelfde volgorde (en zonder tussenvoeging van andere) moeten stellen. Dit is in het onderhavige project niet gebeurd. Het lijkt echter op zijn zachtst gezegd weinig plausibel, de gevonden veranderingen

in opinies geheel aan deze methodologische beperkingen te wijten (12). De veranderingspatronen zijn grotendeels consistent en afwijkingen van de dominerende trend kunnen binnen het wijdere geheel redelijk worden verklaard. In het bovenstaande is echter wel aangetoond dat men voorzichtig moet zijn met het trekken van conclusies op basis van gegevens m.b.t. enkele geïsoleerde items.

Tenslotte kan in Tabel 4 worden gezien dat ook de permissiveness t.a.v. extra-maritaal sexueel gedrag tussen 1965 en 1970 is toegenomen met rond 30%.

Concluderend: op het gebied van huwelijk, gezin en sexualiteit hebben zich in de tweede helft der zestiger jaren zeer grote verschuivingen in opvattingen voorgedaan, alle in progressieve richting.

Er is ook hier een zeer duidelijke differentiatie in de mate van verandering. Deze differentiatie kan ten dele veroorzaakt worden door de relatief geringe betrouwbaarheid van een antwoord op een enkel item. De wijze van vraagstelling kan echter eveneens van belang zijn.

T.a.v. de vraag naar geboortebeperking bijv. kan de oorzaak van de geringe verschuiving een zgn. 'ceiling -effect' zijn (zeer weinig mensen vonden al in 1965 geboortebeperking ontoelaatbaar; er is weinig ruimte voor verdere 'progressieve' verandering). Twee andere vragen waar relatief weinig verandering in opvattingen valt waar te nemen zijn uniek in die zin dat gerefereerd wordt naar de eigen situatie. (Stel dat u een dochter had die zou willen trouwen met, etc.). Hierover tot slot enkele korte opmerkingen.

Op basis van deze vragen moet men concluderen dat de houding t.a.v. andere sociale klassen niet en de houding t.a.v. andere rassen slechts in geringe mate 'positiever' is geworden. Indien nu echter bij een andere wijze van vraagstelling, bijv. in meer algemene termen, wel grote veranderingen waren opgetreden in de verwachte richting, dan zou daarmee enige evidentie zijn verkregen voor de 'theorie' dat de meeste veranderingen niet 'echt' zijn: slechts lippendienst wordt bewezen aan 'progressievere' opvattingen in een, wellicht ten dele door de massacommunicatiemiddelen geschapen 'progressiever klimaat'. In een dergelijk klimaat wordt het 'sociaal

wenselijker' geacht progressieve opinies te geven in normale gesprekken, en ook in de interviewsituatie. Wordt men nu geconfronteerd met een vraag naar wat men in de eigen situatie zou doen, dan valt men door de mand! Het kan echter ook zijn dat de houding t.a.v. andere klassen en rassen minder verandert, omdat deze kwesties bijv. in gesprekken en in de massa-media minder vaak en openlijk aan de orde worden gesteld. Het volgende kan ^(hvj) worden opgemerkt t.a.v. opvattingen van Phillips op dit gebied. Phillips (op. cit.) lijkt ^(hml) van mening te zijn dat het aspect van de 'sociale wenselijkheid' elk antwoord dat een respondent op een vraag geeft, in hoge mate bepaalt.

De evidentie die hij voor dit standpunt aanvoert, is echter niet altijd overtuigend. Het feit bijv. dat mensen meer sociaal-wenselijke eigenschappen (volgens hun eigen oordeel) aan zichzelf toeschrijven wil nog niet zeggen, dat dit veroorzaakt wordt door hun perceptie van deze sociale wenselijkheid. Phillips lijkt hier te lijden aan een 'sociological fallacy': mensen definiëren hun zelfbeeld in termen van de gepercipieerde voorkeuren van de omgeving. (Phillips, 1970:104). Het is echter minstens zo plausibel, dat mensen juist geneigd zijn, de eigenschappen die zijzelf vertonen, althans bij zichzelf percipiëren, als 'sociaal wenselijk' te definiëren! De relatie tussen de mate waarin men eigenschappen als 'sociaal wenselijk' beschouwt en het toekennen van deze eigenschappen aan zichzelf, behoeft op zichzelf niet opgevat te worden als 'invaliderend' t.a.v. het laatste. ^{zie p. 15: inv.} Het bepalen van het effect van sociale wenselijkheid op de beantwoording van opinie vragen is overigens moeilijk, omdat men vaak niet weet wat de respondent als sociaal wenselijk percipieert, noch wat hij bijv. percipieert als de definitie van sociaal wenselijk van de interviewer. In een tijd van veranderingen in normatieve opvattingen wordt het natuurlijk ook steeds minder duidelijk wat nu sociaal wenselijk is.

4. DISCUSSIE

In Nederland en elders zijn nog vrij weinig kwantitatieve gegevens verzameld m.b.t. veranderingsprocessen. Een belangrijke reden hiervoor lijkt een zeker gebrek aan belangstelling bij sociaal-wetenschappelijke onderzoekers. Dit hangt waarschijnlijk ten dele samen met het in de vijftiger- en een groot deel van de zestiger jaren overheersende theoretisch kader (in de sociologie althans) van het Parsoniaans structureel-functionalisme, waarin sociale

verandering een vrij marginale plaats inneemt (Cf Parsons, 1951). Het structureel functionalisme trachtte immers in de eerste plaats te verklaren hoe maatschappelijke orde, c.q. de maatschappij, kon (blijven) bestaan. Een centrale plaats hierbij neemt een gepostuleerde 'consensus' t.a.v. maatschappelijke normen in. Deze consensus werd op zichzelf als normatief, als de normale toestand, beschouwd. Naast verandering is ook het maatschappelijk conflict in dit verband een abnormale en tijdelijke situatie waaraan theoretisch weinig aandacht behoeft te worden besteed. De processen die 'normaal' voor het maatschappelijk evenwicht en de normatieve consensus zorgen, zullen ook conflicten en verandering na meestal korte tijd weer gaan 'beheersen' tot de normale, statische en harmonieuze toestand is hersteld.

Een andere reden waarom nog zo weinig kwantitatieve gegevens beschikbaar zijn m.b.t. sociale verandering ligt waarschijnlijk in het feit dat een individuele onderzoeker er niet gemakkelijk toe komt een longitudinaal onderzoek op te zetten. Een periode van 5 jaar lijkt toch wel bijna een minimum voor het vaststellen van culturele veranderingen en het is weinig bevredigend om na de eerste data-verzameling 5 jaar te moeten wachten totdat met de analyse kan worden begonnen. Het is dan ook vanzelfsprekend dat onderzoek niet longitudinaal, maar beschrijvend of analytisch, als een moment-opname, wordt opgezet. Een longitudinale analyse kan daarna altijd nog plaats vinden, indien daar de nodige fondsen voor kunnen worden verkregen.

In de huidige situatie kan trend-onderzoek praktisch uitsluitend worden opgezet in het kader van (a) grote projecten opgezet door een team van onderzoekers van naam, waarvoor op continue basis fondsen kunnen worden verkregen (13) en (b) (partiële) replikatie van eerder onderzoek, al dan niet na het verrichten van secundaire analyse over de oorspronkelijke data (Finifter, op cit).

Data-archieven spelen bij dit laatste een grote rol. In een data-archief worden de oorspronkelijke 'ruwe' gegevens van sociaal-wetenschappelijk onderzoek (bijv. de ponskaartenbestanden waarin de antwoorden van respondenten op enquête-vragen zijn vastgelegd) opgeslagen en optimaal toegankelijk gemaakt voor "secundaire analyse": analyse door anderen dan de oorspronkelijke onderzoeker.

De reden dat data-archieven een grote rol spelen bij het mogelijk maken van trend-onderzoek is dat de onderzoeker hierbij meestal wenst te beschikken over de oorspronkelijke ruwe data. Hiervoor zijn verschillende redenen. Ten eerste zal hij de steekproeven willen wegen, (ten einde een optimale representativiteit te bereiken) en optimaal vergelijkbaar wensen te maken. Deze twee bewerkingen maken een trend-onderzoek van beschrijvende aard interessant!

Een tweede reden is dat een onderzoeker vaak via secundaire analyse tot een partiële replikatie komt. Een derde reden hangt samen met de noodzaak van theorievorming. Er is nog weinig bekend over de oorzaken van sociale en culturele verandering. Wellicht is het panel-onderzoek (het op verschillende tijdstippen ondervragen van dezelfde personen) het meest geschikte instrument in deze, maar ook op basis van vergelijkbare steekproeven kunnen dit soort theorieën worden ontwikkeld. Een systematisch onderzoek naar 'differentiële trends voor sub-groepen' kan hiertoe een belangrijke aanzet vormen.

Men kan hier denken aan jongeren versus ouderen (is er een toenemende generatie-kloof?) stad versus platteland (loopt de stad vóór op het platteland?), mannen versus vrouwen, gelovigen versus buiten-kerkelijken, etc. en vanzelfsprekend aan verdere combinaties van deze globale categorieën (bijv. jonge vrouwen op het platte land versus oude mannen in de steden).

In het kader van dit project zal met een dergelijk type onderzoek een begin worden gemaakt.

5. CONCLUSIES

Vrij overtuigend kon worden aangetoond dat in Nederland in de tweede helft der zestiger jaren een breed proces van culturele verandering heeft plaats gevonden. Veranderingen, alle in progressieve richting, hebben zich in relatief geringe mate (rond 10% van de bevolking) voltrokken op het terrein van de niet-sociaal-economische politiek. Op sociaal-economisch gebied,

voor zover de beperkte gegevens het uitwijzen, vond geen verandering plaats.

Wat meer verandering vond plaats op religieus terrein, speciaal t.a.v. deconfessionalisatie (gemiddeld zo 'n 10 à 15%, afgezien van de ruim 11% die zich in 1970 niet meer tot een kerkgenootschap rekende). Tamelijk radicale veranderingen (gemiddeld ongeveer 30%) vonden plaats op het gebied van huwelijk, gezin en sexualiteit.

De twee veronderstellingen waarvan uitgegaan werd bij de opzet van het onderzoek werden grotendeels bevestigd: culturele verandering is (uiteraard, zou men bijna zeggen) niet een homogeen proces met een gelijkmatige verschuiving van opvattingen op alle gebieden. Opvattingen die indicatief zijn voor progressiviteit resp. conservatisme op verschillende gebieden vertonen een verschillende mate van verandering. Ook binnen terreinen als politiek, religie en huwelijk en gezin zijn er grote verschillen. Het lijkt uitermate boeiend over 1 à 2 jaar te bezien in hoeverre deze trends zich doorzetten in de zeventiger jaren. Is er bijv. na de radicale jaren zestig een periode van stabilisatie aangebroken? Onderzoek zou dit vrij gemakkelijk kunnen uitwijzen. Een theoretisch kader ter verklaring van veranderingsprocessen ontbreekt nog, maar kan worden ontwikkeld op inductieve wijze, via een analyse van differentiële trends voor sub-groepen uit de bevolking. (14). De rol die data-archieven bij dit alles spelen lijkt essentieel. In een volgend artikel zal in meer algemene zin nader worden ingegaan op de functie van data-archieven in de sociale wetenschappen.

invoeegen op pag. 12

Als men zichzelf bijvoorbeeld als 'gevoelig' beschrijft, heeft dit niet te betekenen dat men dit doet vanwege een gepercipieerde sociale wenselijkheid van de eigenschap 'gevoeligheid'.

Het lijkt meer plausibel, dat iemand die gevoelig is, ertoe neigt daarom deze eigenschap ook als sociaal wenselijk te zien.

NOTEN

1. In een tweetal recente afleveringen van Intermediair heeft Kroes de veranderingen in de zestiger jaren beschreven speciaal m.b.t. 'Nieuw Links' in de Partij van de Arbeid; Kroes, 1973 a,b.
2. In ander verband zal worden ingegaan op de achtergronden van deze ongewenste situatie en op de rol die data-archieven hier kunnen spelen; zie ook de discussie aan het eind van het artikel.
3. Ik dank alle betrokkenen (zie tabel 1) voor hun toestemming voor deze publikatie.
4. Alle studies opgeslagen in het Steinmetzarchief zijn gratis beschikbaar in elke gewenste vorm, op tape of op ponskaarten. De meeste studies zijn op korte termijn beschikbaar als SPSS-file
5. Dit onderzoek werd gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek ZWO en uitgevoerd door Makrotest NV te Amsterdam. De secundaire analyses vonden plaats op het Mathematisch Centrum te Amsterdam door Peter Haringhuizen.
6. Op het begrip 'ideologie' kan in dit verband niet verder worden ingegaan, evenmin als op het begrip 'ideaal-type'. Op veel kwesties die in deze paragraaf slechts kunnen worden aangeduid wordt nader ingegaan in een dissertatie m.b.t. progressiviteit en conservatisme die in voorbereiding is. Een kort overzicht van de literatuur: Burke, 1790; Barth, 1945, 1958; Freund, 1955; Horowitz, 1956; Huntington, 1957; Kirk, 1954; Mannheim, 1953; McClosky, 1958; Minar, 1961; Naess, 1956; Rossiter, 1962; White, 1950; Rogers, 1969; Hendricks and Breckenridge Peters, 1973.
7. Deze omschrijving is uiteraard in z'n algemeenheid niet zozeer van toepassing op het terrein der religieuze orthodoxie; i.h.a. niet daar waar het gaat om opvattingen en gedrag zonder eventuele

consequenties voor of betrekking tot de omgeving. M.b.t. orthodoxie lijkt dit alleen indirect mogelijk het geval.

8. Niet over alle vragen wordt in dit artikel gerapporteerd, Evenmin wordt gerapporteerd over de schaalconstructies; zie noot 9. Alle steekproeven waarop de vergelijkingen tussen de items zijn gebaseerd, zijn streng gewogen naar representativiteit op basis van de (gecombineerde) CBSI-gegevens van 1968 m.b.t. leeftijd, geslacht, district en burgelijkestaat en zijn dmv een weging via coëfficiënten volstrekt vergelijkbaar op deze criteria. Voor een beschrijving van de wegingsprocedures: zie Middendorp, 1973. (Dit artikel is een bewerkte en verkorte versie van dit paper.)
9. Elke groep vragen vertoont in het algemeen schaalbaarheid, meestal volgens het Guttman-model (Mokken, 1970) hetgeen wijst op sterke uni-dimensionaliteit, Dit geldt in het algemeen voor beide studies waarin de vragen voorkomen, en op alle gebieden waarover hier wordt gerapporteerd.
10. De in de tekst vermelde percentages hebben betrekking op de totale bevolking. Statistische toetsen zijn niet uitgevoerd omdat bij grote aantallen zeer geringe verschuivingen reeds zeer significant zijn (maar uiteraard zonder veel betekenis).
11. Data niet vermeld in Tabel 3, maar op aanvraag verkrijgbaar.
12. Eén van de meest vooraanstaande opposanten tegen enquête-onderzoek, Derek Phillips (1970, 1973) geeft deze methodologische beperkingen ook aan, maar gebruikt ze als een argument tegen het standpunt dat de validiteit van enquête-onderzoek vergroot kan worden door replikatie. Dit lijkt een wat te pessimistisch gezichtspunt.
13. Men denke bijvoorbeeld aan de Nationale Verkiezingsonderzoeken van 1971-72 en 1972-73, gefinancierd door ZWO en onder auspiciën van bijna alle hoogleraren in de politicologie in Nederland.

In de USA zijn soortgelijke projecten opgezet en in uitvoering aan de universiteiten van California (Berkeley), Chicago en Michigan.

14. Een zeer bescheiden begin is daarmee reeds gemaakt (Middendorp, op cit). De verwachting dat de mate van 'exposure' tot televisie op positieve wijze zou samenhangen met verandering in culturele opvattingen bleek echter niet bevestigd te kunnen worden. Wel bleek er een zwakke tendens te bestaan dat politieke interesse een (positieve dan wel negatieve) samenhang vertoont met veranderingen in politieke opvattingen in progressieve zin.

TABEL 1: STUDIES WAARUIT VRAGEN ZIJN OVERGENOMEN IN HET 1970-ONDERZOEK

Jaar van onderzoek	Titel	Oorspronkelijke onderzoekers en opdrachtgevers.	Steek- proef- grootte	Aantal overge- nomen vragen.
1. 1965	Huwelijk en gezin	De Geïllustreerde Pers NV, Amsterdam; NOVUM BV, Haarlem; Interact BV, Dongen.	1302	14
2. 1966	Nederland en politiek	idem	1175	18
3. 1966	Godsdienst in Nederland	idem	819 ⁺⁺	20
4. 1966	Homofilie	S. Meilof-Onk, Stichting Bevordering Sociaal Onder- zoek Minderheden, Amster- dam	1214	10
5. 1968	Sex in Nederland	De Geïllustreerde Pers NV, Amsterdam; NOVUM BV, Haarlem; Interact BV, Dongen.	1274	10

++ Alleen leden van een kerkgenootschap.

TABEL 2: VERANDERINGEN IN OPVATTINGEN OP POLITIEK GEBIED

vraag	antwoord mog.	N =	
		1175	1593
		1966	1970
1. Vindt u dat iedereen in ons land vrij moet zijn om voor of tegen iets te demonstreren of dat die vrijheid volgens u op de één of andere manier moet worden beperkt	1. moet vrij zijn 2. moet niet vrij zijn 3. weet niet	57.4 39.2 3.4	75.1 21.4 3.5
2. En openlijk kritiek leveren op het koningshuis?	1. moet vrij zijn 2. moet niet vrij zijn 3. weet niet	47.7 49.8 2.5	53.4 43.0 3.6
3. En staken voor loonsverhoging?	1. moet vrij zijn 2. moet niet vrij zijn 3. weet niet	52.1 41.7 6.2	60.5 35.4 4.2
4. En militaire dienst weigeren?	1. moet vrij zijn 2. moet niet vrij zijn 3. weet niet	39.4 56.8 3.8	48.3 47.9 3.8
5. En in het openbaar schrijven wat men wil?	1. moet vrij zijn 2. moet niet vrij zijn 3. weet niet	55.6 40.4 4.1	69.9 27.1 3.0
6. Ik noem u een paar sociale voorzieningen. Zoudt u mij voor elk hiervan willen zeggen of deze volgens u op het moment voldoende of onvoldoende is?	1. voldoende 2. onvoldoende 3. weet niet	35.0 60.0 5.1	28.8 59.4 11.9
De Algemene Ouderdomswet (AOW)			
7. En de algemene bijstandswet?	1. voldoende 2. onvoldoende 3. weet niet	35.9 25.8 38.4	38.1 31.0 30.9
8. En de werkloosheidswet (WW)	1. voldoende 2. onvoldoende 3. weet niet	48.7 17.3 34.0	54.1 19.5 26.4
9. En de algemene weduwen- en wezenwet (AWW)?	1. voldoende 2. onvoldoende 3. weet niet	26.0 50.1 24.0	23.3 48.0 28.7

TABEL 2, VERVOLG

vraag	antwoord mog.	1966	1970
10. En het Ziekenfonds?	1. voldoende	80.2	67.4
	2. onvoldoende	11.1	18.3
	3. weet niet	8.7	14.3
11. Als iedereen van zijn inkomen gemiddeld 1% zou afstaan voor hulp aan ontwikkelingslanden, vindt u dat dan te veel, te weinig of net goed?	1. veel te veel	32.7	25.9
	2. een beetje te veel	52.8	50.9
	3. net goed		
	4. een beetje te weinig		
	5. veel te weinig	9.7	13.7
	6. geen oordeel	4.9	9.7
12. Vindt u dat er in de toekomst een Europese regering moet ko- men die boven onze eigen rege- ring staat of vindt u dat Ne- derland zoveel mogelijk zelf- standig moet blijven?	1. Europese regering	26.3	36.2
	2. Nederland moet zelfstandig blijven	71.2	57.3
	3. weet niet	2.5	6.5

VERANDERINGEN IN OPVATTINGEN OP RELIGIEUS
TABEL 3: GEBIED

N = 819 1593

vraag	antwoord mog.	1966	1970
1. Gelooft u in een leven na de dood?	1. ja	74.1	66.7
	2. nee	17.1	24.6
	3. weet niet zeker	8.7	8.7
2. Gelooft u in het bestaan van de hemel?	1. ja	87.4	80.1
	2. nee	7.2	11.4
	3. weet niet zeker	5.4	8.5
3. Gelooft u in het bestaan van het vagevuur?	1. ja	29.3	17.9
	2. nee	63.5	71.7
	3. weet niet zeker	7.2	10.2
4. Gelooft u in het bestaan van een hel?	1. ja	58.8	45.7
	2. nee	32.8	45.8
	3. weet niet zeker	8.4	8.3
5. Gelooft u in het bestaan van een duivel?	1. ja	63.9	50.8
	2. nee	29.4	40.4
	3. weet niet zeker	6.7	8.5
6. Gelooft u dat Adam en Eva hebben bestaan?	1. ja	68.8	47.5
	2. misschien	14.2	16.9
	3. nee	14.7	29.6
	4. weet niet	2.4	6.1
7. Ziet u de bijbel als het woord van God?	1. ja	74.0	63.9
	2. gedeeltelijk	13.5	16.0
	3. nee	9.2	16.1
	4. weet niet	3.3	4.0
8. Meent u dat het voor uzelf zin heeft om te bidden?	1. ja	88.5	82.2
	2. misschien	5.5	7.2
	3. nee	5.3	9.5
	4. weet niet	0.7	1.0
9. Vindt u dat de voorschriften van de kerk of godsdienstige groep waarbij u bent aangesloten te streng zijn, niet streng genoeg of zijn ze volgens u juist goed?	1. te streng	21.3	18.7
	2. juist goed	63.1	66.0
	3. niet streng genoeg	4.6	8.4
	4. weet niet	11.1	10.0

TABEL 3, VERVOLG

vraag	antwoord mog.	1966	1970
10. Bent u van mening dat u zich dient te houden aan alle voor-2, hangt er vanaf schriften van de kerk of gods-3. neen dienstige groep waarbij u 4. weet niet bent aangesloten?	1. ja	46.7	26.6
	2. hangt er vanaf	20.8	24.7
	3. neen	30.7	46.9
	4. weet niet	1.8	1.8
11. Stel dat u een zoon of dochter had die een geheel andere godsdienstige richting zou kiezen dan de uwe, zou u daar geen bezwaar tegen hebben, zou u het accepteren maar minder prettig vinden of zou u zich ertegen verzetten?	1. geen bezwaar	24.3	38.3
	2. minder prettig	51.1	45.3
	3. ertegen verzetten	19.9	9.4
	4. hangt ervan af	4.1	6.2
	5. weet niet	0.6	0.8
12. En als hij of zij voor zichzelf zou uitmaken in het geheel niet te geloven, wat is dan uw standpunt?	1. geen bezwaar	17.2	28.0
	2. minder prettig	45.4	47.6
	3. ertegen verzetten	32.2	17.6
	4. hangt ervan af	3.9	5.4
	5. weet niet	1.3	1.3
13. Kan iemand volgens u een gelovig mens zijn zonder ooit naar de kerk te gaan?	1. ja	89.1	87.1
	2. nee	9.3	11.0
	3. geen mening	1.6	1.9
14. Stel dat u een kind heeft dat naar de lagere school gaat, wat zou u dan kiezen: een openbare school, een school op godsdienstige grondslag of maakt het volgens u niet veel uit?	1. openbare school	17.2	14.7
	2. school op godsdienstige grondslag	76.1	60.4
	3. maakt niet veel uit	5.3	24.1
	4. weet niet	1.1	0.9
15. Sommige mensen vinden dat politiek en godsdienst los van elkaar moeten staan, anderen vinden van niet. Hoe denkt u hierover?	1. los van elkaar	48.6	55.5
	2. hangt ervan af	7.4	8.4
	3. niet los van elkaar	41.1	32.0
	4. weet niet	3.0	4.1

TABEL 3, VERVOLG

vraag	antwoord mog.	1966	1970
16. Vindt u dat een omroepvereniging moet uitgaan van een godsdienstig beginsel of niet?	1. moet uitgaan van godsdienstige principes	52.4	33.8
	2. hoeft niet uit te gaan van godsdienstige principes	46.6	64.0
	3. weet niet	0.1	2.2
17. Vindt u dat een sportvereniging moet uitgaan van een godsdienstig beginsel of niet?	1. moet uitgaan van godsdienstige principes	26.5	13.0
	2. hoeft niet uit te gaan van godsdienstige principes	72.6	85.6
	3. weet niet	1.0	1.2
18. Vindt u dat een vakvereniging moet uitgaan van een godsdienstig beginsel of niet?	1. moet uitgaan van godsdienstige principes	40.6	27.1
	2. hoeft niet uit te gaan van godsdienstige principes	58.0	70.7
	3. weet niet	1.4	2.1
19. Vindt u dat een jeugdvereniging moet uitgaan van een godsdienstig beginsel of niet?	1. moet uitgaan van godsdienstige principes	68.7	46.9
	2. hoeft niet uit te gaan van godsdienstige principes	31.0	51.2
	3. weet niet	0.3	1.9

TABEL 4: VERANDERINGEN IN OPVATTINGEN OP HET GEBIED VAN HUWELIJK, GEZIN EN SEXUALITEIT N = 1302 1214 1274 1593

vraag	antwoord mog.	1965	1966	1968	1970
1. Vindt u het normaal dat ouders van bijvoorbeeld een 20-jarige dochter haar van te voren zeggen hoe laat ze 's avonds thuis moet zijn of is het volgens u beter als ze dit aan de dochter overlaten?	1. aan dochter overlaten 2. samen met dochter vaststellen 3. ouders moeten tijd bepalen 4. geen mening	16.7 30.5 51.9 1.0	17.7 48.9 32.8 0.7		29.1 52.2 17.7 1.1
2. Bent u ervoor of ertegen dat kinderen hun ouders met "jij" aanspreken?	1. ervoor 2. niet van belang 3. ertegen 4. geen mening	31.1 16.7 51.9 0.3	31.5 21.3 46.8 0.5		46.3 21.1 31.2 1.4
3. Vindt u dat jongens en meisjes van 18 jaar alles mogen lezen of acht u sommige boeken voor hen ongeschikt?	1. mogen alles lezen 2. sommige boeken ongeschikt 3. weet niet	47.1 52.9 0.9	48.8 50.2 0.9		69.9 28.5 1.6
4. Een echtpaar wil bewust geen kinderen terwijl er medisch geen enkel bezwaar is. Kunt u een dergelijk standpunt billijken of vindt u het onaanvaardbaar?	1. kan billijken 2. hangt er vanaf 3. onaanvaardbaar 4. weet niet	21.8 10.4 65.6 2.2	27.2 22.7 47.9 2.2		59.4 10.7 27.7 2.2
5. Vindt u het wel of niet bezwaarlijk als in een gezin met schoolgaande kinderen de vrouw naast haar huishouding een werkkring heeft of vindt u dit juist aan te bevelen?	1. aan te bevelen 2. niet bezwaarlijk 3. bezwaarlijk 4. weet niet	2.7 15.2 82.1 1.0			16.0 39.4 42.9 1.8
6. Als man en vrouw niet met elkaar kunnen opschieten en er zijn kinderen thuis vindt u echt-scheiding dan in alle opzichten ontoelaatbaar, vindt u dit ongewenst maar in bepaalde gevallen begrijpelijk of vindt u het beter als man en vrouw scheiden?	1. scheiding beter 2. scheiding ongewenst maar begrijpelijk 3. scheiding ontoelaatbaar 4. weet niet	10.7 39.8 47.2 2.4			39.1 45.5 12.1 3.3

TABEL 4, VERVOLG

vraag	antwoord mog.	1965	1966	1968	1970
7. In ons land mogen boeken en tijdschriften waarin sexuele handelingen worden beschreven met de bedoeling om te prikken (pornografie dus) niet worden uitgegeven; in een land als Denemarken mag dat wel. Wat lijkt u nu beter: zoals het in ons land is of zoals het in Denemarken is?	1. in Denemarken beter 2. in ons land beter 3. weet niet			29.5 64.3 1.2	44.1 47.3 8.5
8. Dan wil ik het nu hebben over abortus dus over het opzettelijk onderbreken van de zwangerschap. Zijn er volgens u omstandigheden waaronder abortus zou moeten worden toegestaan?	1. wel omstandigheden 2. geen omstandigheden 3. geen mening			58.0 37.7 4.3	79.2 18.1 2.7
9. Vindt u een doelbewuste beperking van het aantal kinderen in alle opzichten ontoelaatbaar, hebt u er bezwaren tegen maar vindt u het in bepaalde gevallen wel begrijpelijk of ziet u geen principiële bezwaren	1. geen principiële bezwaren 2. in bepaalde gevallen begrijpelijk 3. geheel ontoelaatbaar 4. weet niet	55.5 34.4 7.7 2.3	50.2 44.8 3.9 1.0	63.0 32.9 2.7 1.4	65.6 30.7 3.0 0.7
10. Stel dat u een dochter had die zou willen trouwen met iemand uit een ander milieu (een ander komaf). Zou u daar dan geen bezwaar tegen hebben, zou u het accepteren maar het minder prettig vinden of zou u zich ertegen verzetten?	1. geen enkel bezwaar 2. hangt er van af 3. minder prettig 4. tegen verzetten 5. geen oordeel	40.3 19.5 32.7 7.1 0.4			41.4 19.4 35.1 3.4 0.8
11. En als ze zou willen trouwen met iemand van een ander ras?	1. geen enkel bezwaar 2. hangt er van af 3. minder prettig 4. tegen verzetten 5. geen oordeel	28.4 4.8 43.7 22.1 1.1			39.9 14.8 32.5 11.1 1.5

men	12.	Vindt u dat/mensen die homo- sexueel zijn zoveel mogelijk moet vrij laten om te leven op hun eigen manier of bent u van mening dat dit zoveel mogelijk moet worden tegen- gegaan?	1. zoveel mogelijk vrijlaten	56.4	69.1
			2. zoveel mogelijk tegengaan	30.7	22.8
			3. geen mening	12.9	8.1

13. Een meisje moet maagd blijven tot ze trouwt	1. volkomen mee eens	41.5	37.8		17.2
	2. in grote lijnen mee eens	27.3	28.9		14.5
	3. geen mening	4.2	1.7		6.3
	4. eigenlijk niet mee eens	13.0	17.0		23.8
	5. helemaal niet mee eens	14.0	14.7		38.2
14. Vindt u geslachtsverkeer tussen mensen die met elkaar willen trouwen in alle opzichten ontoelaatbaar, hebt u er bezwaren tegen maar kunt u het onder bepaalde omstandigheden wel begrijpen, of ziet u geen principiele bezwaren?	1. geen principiele bezwaren	21.9	27.1	35.1	58.3
	2. bezwaren maar begrijpelijk	53.1	58.1	50.1	30.5
	3. in alle opzichten ontoelaatbaar	23.2	14.0	13.7	9.7
	4. geen mening	1.8	0.8	1.1	1.5

TABEL 4, VERVOLG

vraag	antwoord mog.	1965	1966	1968	1970
15. Ik vind dat een meisje intiem met een jongen mag vrijen als ze verliefd op hem is	1. volkomen mee eens			61.6	24.7
	2. in grote lijnen mee eens			18.8	31.7
	3. geen mening			2.7	4.9
	4. eigenlijk niet mee eens			10.9	19.5
	5. helemaal niet mee eens			6.0	19.3
16. Ik vind dat een meisje intiem met een jongen mag vrijen als ze veel voor hem voelt	1. volkomen mee eens			47.6	22.7
	2. in grote lijnen mee eens			19.9	32.0
	3. geen mening			3.7	5.2
	4. eigenlijk niet mee eens			17.3	20.9
	5. helemaal niet mee eens			11.6	19.2
17. Ik vind dat een meisje volledige geslachtsgemeenschap met een jongen mag hebben als ze veel voor hem voelt	1. volkomen mee eens			9.2	20.1
	2. in grote lijnen mee eens			9.8	24.8
	3. geen mening			2.8	5.2
	4. eigenlijk niet mee eens			21.1	20.1
	5. helemaal niet mee eens			57.2	29.9
18. Ik vind dat een meisje volledige geslachtsgemeenschap met een jongen mag hebben ook al voelt ze weinig voor hem	1. volkomen mee eens			1.0	4.5
	2. in grote lijnen me eens			1.1	4.8
	3. geen mening			1.4	4.3
	4. eigenlijk niet mee eens			7.3	19.2
	5. helemaal niet me eens			89.2	67.2

TABEL 9, VERVOLG

vraag	antwoord mog.	1965	1966	1968	1970
19. Een enkel avontuurtje kan voor een goed huwelijk geen kwaad	1.volkomen mee eens 7.1				18.1
	2.in grote lijnen mee eens 11.5				27.7
	3.geen mening 2.2				9.3
	4.eigenlijk niet mee eens 16.2				18.1
	5.helemaal niet me eens 63.0				26.9
20. Gesteld dat een getrouwd man een avontuurtje heeft met een andere vrouw, vindt u dat in alle opzichten ontoelaatbaar of is het volgens u in bepaalde gevallen te rechtvaardigen?	1.in bepaalde gevallen te rechtvaardigen 20.3				45.5
	2.in alle opzichten ontoelaatbaar 77.7				51.4
	3.geen mening 2.0				3.1

LITERATUUR

- Barth, H.
1945, Wahrheit und Ideologie, Manesse Verlag, Zürich
1958, Der konservative Gedanke, K.F. Koehler Verlag, Stuttgart
- Burke, E.
1790, Reflections on the revolution in France, Works, II, 1854-1857
- Converse, P.
1964, The Nature of belief systems in mass public, in Apter, D. (Ed.), Ideology and discontent, The Free Press, New York
- Finifter, B.
1973, Replication and extension of social research through secondary analysis; Paper read at the WAPOR-Congress at Budapest, September 1973
- Freund, L.
1955, The New American Conservatism and European conservatism Ethics, 66, 10-17
- Hendricks, J. and C, Breckenridge Peters,
1973, The ideal type and sociological theory, Acta Sociological, 1973, 31-40
- Horowitz, I.L.
1956, The New Conservatism, Science and Society, 20, 1-26
- Huntington, S.P.
1956, Conservatism as an ideology, American Political Science Review, 51, 1, 454-473
- Kirk, R.
1954, The conservative mind, London
- Kroes, R.
1973a, New Left-Nieuw Links; de radikale jaren zestig in Amerika en Nederland, Intermediair, 9, 37,
1973b, Nieuw Links in de PvdA; Intermediair, 9, 38, 1-8
- Mannheim, K.
1953, Conservative thought, in: Essays on sociology and social psychology, London, Routledge and Kegan Paul, 74-165 (1927)
- McClosky, H.
1958, Conservatism and personality, American Political Science Review, 52, 1, 27-45
1964, Consensus and ideology in American politics, American Political Science Review, 58, 2, 361-382

Middendorp, C.P.

1973, Cultural change in the Netherlands in the late sixties and its relation to TV-exposure; Paper presented at the WAPOR-Congress at Budapest, September

Minar, W.

1961, Ideology and political behavior, Midwest Journal of Political Science, 5, 317-331

Mokken, R.J.

1970, A theory and procedure of scale analysis, with applications in political research, Mouton, Den Haag

Naess, A.

1956, Democracy, ideology and objectivity, Studies in the semantics and cognitive analysis of ideological controversy, University Press, Oslo

Parsons, T.

1951, The social system, The Free Press, New York (1964)

Phillips, D.L.

1970, Knowledge from what? Theory and methods in social research, RandMcNally and Company, Chicago

1973, Abandoning Method, Jossey-Bass Publishers, San Francisco etc., 1973

Rawls, J.

1972, A theory of justice, Oxford University Press

Reiss, I.R.

1967, The Social Context of Premarital Sexual Permissiveness, New York, Holt, Rinehart and Winston

Rogers, R.E.

1969, Max Weber's ideal type theory, Philosophical Library, New York

Rossiter, C.

1962, Conservatism in America; The thankless persuasion, Random House, Vintage Book, New York (1955)

White, R.J., Ed.

1950, The conservative tradition, Nicholas Kaye, London